

INHOUD

1	In Oranjewoud geboren	9
2	Op de hbs	29
3	Kindermeisje in Coventry	47
4	Op kostschool	67
5	De correspondentente	86
6	Veelbewogen tijden	111
7	De eerste romans	128
8	De geboorte van Joop ter Heul	150
9	Lof en kritiek	171
10	Goede slechte lectuur	206
11	Tegenschrijven	233
12	Ziekte en herstel	261
13	Crisistijd	289
14	Oorlogsdreiging	319
15	Het einde	345
	Nawoord	372
	Noten	385
	Geraadpleegde literatuur en bronnen	431
	Geraadpleegde overige literatuur en bronnen	436
	Dankwoord	453
	Persoonsregister	455

In Oranjewoud geboren

Cissy van Marxveldt werd op 24 november 1889 in het Friese Oranjewoud geboren. Volgens haar jongste zoon was ze als kind avontuurlijk, geestig en vroegrijp.¹ Wat zijzelf als volwassene over haar kindertijd in Oranjewoud vertelde, plaatste haar in de rol van buitenbeentje – een meisje dat door haar ouders vrijgelaten werd om te doen wat ze wilde, en het liefst buiten op de weilanden en in de bossen met jongens van haar leeftijd ravotte. In 1928, in een interview met de journalist en uitgever Aaldrik Strengholt voor het tijdschrift *Astra*, liet ze weten dat ze als enig kind graag ‘hoopen broers’ had gehad – ‘geen zusters s.v.p’, en dat ze een jongensmeisje was geweest: ‘[...] een bandiet, dol op jongensspelen, voetbal vooral. Hoeveel malen ben ik niet door mijn vader – de Vader uit “Joop ter Heul” – van het voetbalveld gesleurd, waar ik met ettelijke jongens verwoed achter een hopeloozen bal aanrende, alle spelregels ten spijt.’² In 1934 voegde ze daar in een interview met de schrijfster Emmy Belinfante-Belinfante aan toe: ‘Ik heb werkelijk een zonnige, gouden jeugd gehad, als enig en tamelijk verwend dochtertje van een paar model-ouders.’³

Als Van Marxveldt naar haar achtergrond werd gevraagd, vertelde ze meestal dat haar vader ook de vader was van Joop ter Heul, de hoofdpersoon uit de gelijknamige serie.⁴ Maar het leven van Ynze de Haan, Van Marxveldts vader, verschilde hemelsbreed van dat van vader Ter Heul, een rijke Amsterdamse zakenman. Ynze de Haan werd op 25 februari 1860 geboren in het Friese gehucht Hemrik, niet ver van Gorredijk. Zijn moeder, Wytske Kornelis de Kroon, gaf als beroep ‘naaister’ op toen ze op 13 mei 1859 trouwde met Koene Ynzes de

Haan. Koene de Haan was landarbeider en zoon van een arbeider die niet kon lezen en schrijven.⁵

Setskes vader, de eerste van de zeven kinderen van Wytse en Koene de Haan-de Kroon,⁶ werkte zich op tot onderwijzer. In 1887 kreeg hij een aanstelling als hoofdonderwijzer aan de openbare lagere school van Oranjewoud. In de zomer van dat jaar trouwde hij met Froukje de Groot, en twee jaar later werd hun eerste en enig kind in het schoolhuis van Oranjewoud geboren – als Setske de Haan, want pas in 1916 ging ze zich, als schrijfster, Cissy van Marxveldt noemen.

In interviews uit de jaren twintig en dertig, toen ze een beroemde schrijfster was geworden, maakte Van Marxveldt haar achtergrond altijd mooier en ‘hoger’ dan die in werkelijkheid was. Soms deed ze dat door bepaalde aspecten te bagatelliseren. In ‘Wat voorbij ging’, een autobiografisch essay uit 1930, noemde ze Oranjewoud ‘[e]en heel klein dorpje, dat op menige kaart niet eens te vinden is. Onze trots was vroeger, dat het vermeld stond in een uitgave “Mooi Nederland” met de vleiende paragraaf: “Munt uit door natuurschoon en schilderachtige bosschen”, wat de vernedering, dat het in een aardrijkskundeboek slechts “een vlek” genoemd werd, weer enigszins te niet deed.”⁷

Oranjewoud lag – en ligt – inderdaad midden in schilderachtige bossen, maar dat je de plaats op ‘menig kaart’ niet kon vinden, was een understatement. Daarmee ontdeed Van Marxveldt haar geboorteplaats van alle toeristische en zakelijke elementen die Oranjewoud vanaf zijn ontstaan had gehad, en bracht ze het terug tot een geïsoleerd, romantisch en koninklijk lustoord, waartoe het ooit was bestemd.

ORANJEWOUND

De ‘vlek’ – een officiële staatskundige term voor een kleine plaats of een ‘bewoond oord’⁸ – ontstond in de tweede helft van de zeventiende eeuw als buitenplaats toen Albertine Agnes, de weduwe van stadhouder Willem Frederik van Nassau, in Schoterwold grote stukken land, een state en een aantal boerderijen kocht. In 1676 liet ze er lanen, tuinen, bossen en singels aanleggen. Haar erfgename Henriëtte Amalia von Anhalt-Dessau gaf in 1703 de Franse architect Daniël Marot opdracht voor die plek een paleis te ontwerpen, waarvan echter niet meer dan twee zijvleugels werden gebouwd.⁹ Toen in 1795 de Bataafse

Republiek werd uitgeroepen, verviel al het bezit van Stadhouder Willem v aan de Nederlandse staat, ook het gebied dat inmiddels Oranjewoud heette.¹⁰ Het landgoed, dat niet alleen als buitenverblijf, maar ook als officiële woonplaats van de stadhouder was gebruikt,¹¹ raakte in verval en werd tussen 1803 en 1805 afgebroken. De tuinen werden geveild.¹² Maar de streek behield zijn naam en status, en bleef daarom vermogende families aantrekken.¹³ Op de plek van het afgebroken slot liet Hans Willem de Blocq van Scheltinga tussen 1829 en 1835 een nieuwe buitenplaats bouwen, die hij ook Oranjewoud noemde. Pieter Cats, een advocaat uit Sneek, kocht in 1820 het rentmeesterhuis dat bij het paleis Oranjewoud had gehoord en liet dat tot het buitengoed Oranjestein transformeren. Zo'n dertig jaar later gaf hij opdracht voor het aanleggen van het landhuis Klein Jagtlust.¹⁴ Rond 1900 liet een aantal rijke bewoners uit Heerenveen aan de westrand van Oranjewoud villa's bouwen, waarvan sommige door beroemde architecten waren ontworpen.¹⁵

Rond 1890 stonden er in Oranjewoud, afgezien van de landgoederen, villa's en boerderijen (die grotendeels door de grootgrondbezitters werden verpacht), ongeveer dertig huizen. De meeste daarvan waren bestemd voor de tuinmannen, timmerlieden en rentmeesters die voor de grootgrondbezitters werkten.¹⁶ Daarnaast was Oranjewoud een paar winkels en een paar werkplaatsen rijk. 'Twee concurrerende bakkers, twee winkeliers, twee renteniers, een timmerman, een verver, een briefgaarder, een rijksveldwachter en een schoolhoofd,' noteerde een bezoeker in 1896, 'vormen zo ongeveer de bevolking van het centrum van dit dorp, zonder de minste renommé en stellig niet bijzonder oud.'¹⁷

De veldbioloog en natuurbeschermer Jac. P. Thijssen was complimenteuzer. 'In Oranjewoud is het heerlijk,' schreef hij in het Verkadealbum over Friesland uit 1918. 'Er gaan slingerpaden in alle richtingen over den flauw golvenden bodem tusschen hoog geboomte. Vooral de grove dennen zijn bijzonder prachtig.'¹⁸ De auteur G. Kamering had Oranjewoud twee jaar eerder in *Een bezoek aan Friesland* 'de pronkzaal, de feestzaal van Friesland' genoemd en als een paradijs omschreven: 'Nu eens gaat ge door onafzienbare lage laantjes, tusschen dicht ondringbaar, goed gesnoeid hakhout door, waar de geur der kamperfoelie u omzweeft, en waar in den nazomer een groote

overvloed van lijsterbessen het donkere groen met hun helrood beplekken; dan weer zijt ge op eens midden in een hoog opgaand denbosch, waar nooit menschenhand de ruwe, weelderige natuur schijnt in toom te hebben gehouden, waar, als de adem Gods, de wind zucht door de wiegende toppen.”¹⁹ Veel eerder al, in 1876, had de Franse kunsthistoricus Henri Havard Oranjewoud met enige overdrijving het ‘Friesche Versailles’ genoemd.²⁰

Oranjewoud trok sinds de achttiende eeuw toeristen aan. Als de Nassaus op hun landgoed verbleven, kwamen er mensen naar het gebied om de vorsten en hun entourage van zo dichtbij mogelijk te kunnen bekijken.²¹ Na de val van de stadhouders bleven de toeristen komen, maar nu vanwege de grote landhuizen, de parken en de bossen. Daarom maakten hotels, uitspanningen en cafés al kort na het ontstaan van Oranjewoud deel uit van het dorpsleven, net als de bijbehorende hotelgasten en dagjesmensen. De eerste herberg – de Tent – werd rond 1740 gebouwd, en kwam in 1847 in bezit van de familie De Blocq van Scheltinga.²² In 1824 richtte een tuinman uit Haarlem het café Kraantje Lek op, en in 1834 ontstond hotel Heidewoud, dat in 1877 door de familie Tjaarda werd overgenomen. Nadat vanaf 1840 nieuwe wegen rond Oranjewoud waren aangelegd, kwamen er nog meer uitspanningen bij.²³ Het was dus druk genoeg in Oranjewoud, vooral in de zomer.

De vele toeristen en de al dan niet adellijke grootgrondbezitters bepaalden het aanzien en het ritme van het dorp tot in de twintigste eeuw. In de herfst hielden de grootgrondbezitters er jachtpartijen en in de zomer organiseerden ze familiefeesten, waarvoor ze extra personeel aannamen.²⁴ Een groot deel van de inwoners van Oranjewoud was dan ook in dienst van de grootgrondbezitters, als huispersoneel, jachtopziener of tuinier.²⁵

PROTEST

Er bestond dus een band tussen de minder vermogende bewoners van Oranjewoud en de grootgrondbezitters, maar die had vooral te maken met afhankelijkheid en bijbehorend ontzag of afkeer, al naar gelang iemands temperament of politieke voorkeur. Wie socialist was en voor een van de rijke families werkte, kon zich in het openbaar maar beter niet over haar of zijn politieke overtuiging uitlaten.²⁶ Als

werkgevers hun personeelsleden misbruikten, op welke manier dan ook, durfde niemand dat aan de grote klok te hangen.²⁷ Een uitzondering was het protest dat in 1881 losbrak na een rechtszaak tegen Riens Agema, de koetsier van Johannes Bieruma Oosting. Bieruma Oosting liet Agema vervolgen voor een aanslag op hem, terwijl hij juist zelf de koetsier met een pistoolschot had verwond. Agema kreeg zes maanden gevangenisstraf. Na uitgebreide berichten in het *Friesch Volksblad* over dit duidelijke geval van klassenjustitie werd Agema gesteund door de socialistische schrijver en advocaat Samuel Katz uit Amsterdam. Katz eiste vrijspraak en kreeg die.²⁸ De zaak bracht volgens de latere socialistische politicus Pieter Jelles Troelstra de kloof tussen rijk en arm duidelijk aan het licht, en vooral het dedain waarmee rijk op arm neerkeek. 'Men moet den onduldbaren standentrots, de minachting van het volk en den machtshonger in die kringen hebben meegemaakt om de beteekenis van dit proces te kunnen begrijpen,' schreef hij in zijn memoires uit 1931.²⁹ Op hemzelf, als 21-jarige corpsstudent, had het proces zo'n grote indruk gemaakt dat hij zich voornam 'het recht te dienen en de machtigen, die het volk verdrukten en miskenden, te bekampen'. 'In dien zin,' voegde hij daaraan toe, 'leverde de zaak Agema een belangrijke bijdrage tot mijn maatschappelijke vorming.'³⁰

Maar dat was dan ook zo ongeveer de enige keer dat de grootgrondbezitters openlijk bekritiseerd werden. Het merendeel van de inwoners van Oranjewoud was in elk geval op papier de grootgrondbezitters dankbaar voor de banen die ze creëerden, voor hun hulp bij het oprichten van verenigingen en genootschappen, en het in stand houden van bepaalde tradities. Als de rijke families een trouwfeest vierden, gaven de dorpskinderen steevast een aubade. Die kregen dan een aandenken, zoals de met zilver beslagen penningen en zilveren vingerhoeden die het echtpaar Van Limburg Stirum in 1913 ter ere van hun twaalfenhalffjarig huwelijksfeest uitdeelden. Op de avond van die dag gaf de familie Van Limburg Stirum een dorpsfeest, met muziek en vuurwerk.³¹

De families Bieruma Oosting van Oranjestein, Blocq van Scheltinga en Van Limburg Stirum organiseerden jaarlijks kinderfeesten. Op 11 november luisterden ze naar de Sint-Maartensliederen van de dorpskinderen, bewonderden hun lampions en deelden koek uit.³² Pieter

Heringa Cats (1823-1880), de eigenaar van Klein Jagtlust, organiseerde elk jaar een sinterklaasfeest voor de schoolkinderen van Oranjewoud.³³

Ook Setske de Haan nam als leerlinge van de lagere school aan dergelijke feesten deel.³⁴ Ze verwerkte haar herinneringen aan die feesten in haar romans en verhalen, maar van deemoed en ontzag is daarin geen sprake. Een aantal van haar personages gaat zelfs op familiere wijze om met oudere, adellijke heren. Zoals Wil, de hoofdpersoon uit het verhaal 'De Groote Surprise', dat in het *Algemeen Handelsblad* van 25 december 1927 verscheen. Tijdens de voorbereidingen voor een sinterklaasfeest vertelt Wil haar vriendinnen hoe zij als achtjarige met twee andere dorpskinderen op 5 december door de plaatselijke adellijke familie op het Kasteel werd uitgenodigd, en hoe ze daar beste maatjes werd met de oude graaf:

Ik kroop overal tussendoor zeg! Er stonden van die groote, lage stoelen, daar verdween ik heelemaal onder, met mijn hielen in de lucht. Het kon me geen laars schelen, al hadden er tien graven of gravinnen naar me staan kijken. [...] 'En hoe lang heeft die idylle geduurd?' vroeg Puck. 'Tot mijn tiende jaar. Toen bekende ik op een wandeling aan den ouden graaf, dat ik best wist, dat er geen Nicolaas meer bestond. En ik knoopte er meteen de vraag aan vast, of hij me ook kon inlichten hoe babies geboren werden.'³⁵

Ook Juut Storm van Waveren, de hoofdpersoon uit Van Marxveldts *De Stormers* (1925), de dochter van de burgemeester van een stadje in Zuidoost-Friesland, raakt bevriend met een adellijke heer. Zij mag de rol van Sneeuwwitje spelen in het toneelstuk dat de dorpsjeugd opvoert ter gelegenheid van het voorgenomen huwelijk van een dochter van baron Van der Fels. In een brief aan haar moeder en grootmoeder doet Juut verslag van de opvoering. Daarin valt vooral de badinerende en ironische toon op, alsof Juut zich als dochter van de burgemeester de betere acht van de baron en zijn gezin. Ze noemt de verloofde van Leonie van der Fels een maïzenapudding, en ook Leonie neemt ze nauwelijks serieus: 'Leonie keek [...] af en toe aanbiddend naar de maïzenapudding. En dan keek de maïzenapudding aanbiddend naar Leonie.'³⁶ Vlak voor ze moet optreden, verdwaalt Juut in het kasteel en

komt in de slaapkamer van de baron terecht. Als ze de nachtsloffen van de baron aantrekt en daarbij door een knecht wordt betrapt, geeft ze zich uit voor een nichtje van de baron: “Ik ben Sneeuwvitje,” zei ik nog eens. “En als je me nog langer vasthoudt, is het jouw schuld, dat de boel in het honderd loopt op het tooneel. Bovendien ben ik een nichtje van de Baron, dus ik kan hier doen, wat ik wil.”³⁷ Na de opvoering mag Juut aan tafel naast de baron zitten, die ze met verhalen over school onderhoudt: ‘[E]n ik vertelde de Baron van onze school, waarover hij zulke stikbuien kreeg, dat hij af en toe in zijn servet dook. En hij heeft me gevraagd, of ik hem eens kom opzoeken, als Leonie getrouwd is! Wat ik heb beloofd!’³⁸

Juuts houding reflecteert de houding van de middenklasse aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw, die zich zowel tegen de arbeiders als tegen de rijke elite afzette om zich als middenklasse te kunnen positioneren.³⁹ Wat dat betreft geeft Juut hier echter hoogstens de sociaaleconomische aspiraties van de jonge Setske de Haan weer, want in haar gedrag kon ze als dochter van de hoofdonderwijzer in Oranjewoud bepaald niet zover gaan als Juut. De verhoudingen tussen de dorpelingen en de grootgrondbezitters waren duidelijk. Er was sprake van een werkverband – zoals tussen hoofdonderwijzer De Haan en burgemeester en grootgrondbezitter De Blocq van Scheltinga, die hem in 1887 had aangesteld – of van liefdadigheid, maar niet van vriendschap.⁴⁰

Dat er contact bestond tussen Setske en de graaf en gravin Van Limburg Stirum is wel aannemelijk, want Setske fungeerde enige tijd als voorlezer voor de gravin, althans volgens een brief van een nicht van Setske uit 1974.⁴¹ Met het voorlezen kwam het privilege om op de gracht rond het landhuis te roeien: ‘Om dat kasteel was een brede gracht en [daarin] lag steeds een klein roeibootje alwaar Sets veel gebruik van mocht maken.’⁴² En toen in Hotel Tjaarda onder leiding van Setske de operette *Assepoester* werd opgevoerd, zorgde de gravin voor de nodige antieke meubelen.⁴³

OP STAND

De wereld waarin Setske opgroeide was economisch stabiel en prestigieuzer dan die van haar grootouders. Die hadden als handwerkslieden en losse arbeiders geen vast inkomen en moesten met weinig

geld rondkomen. Haar vader had met zijn aanstelling als hoofdonderwijzer in Oranjewoud een grote stap op de maatschappelijke ladder gezet, groter nog dan de meeste andere onderwijzers die destijds aan dorpsscholen in Friesland lesgeven. Hij was niet alleen verantwoordelijk voor het onderwijs van de kinderen van de boeren en de arbeiders in Oranjewoud en omgeving, maar ook van de kinderen van de grootgrondbezitters en villabewoners.

De maatschappelijke positie van de bovenmeester van Oranjewoud liet zich aan de omvang en de stijl van diens dienstwoning aflezen. Het schoolhuis leek op de grotere woningen van de 'hogere' personeelsleden van de grootgrondbezitters, zoals die van de rentmeesters. Het huis was gebouwd in 1879 (en werd afgebroken in 1960) en had aan weerszijden van de voordeur twee ramen. De bovenverdieping had een erker die versierd was met een timpaan en gesneden lijsten. Ook onder aan de daklijst waren versieringen aangebracht. Een zandpaadje voor het huis dat aan de school was gebouwd, leidde naar de buitenplaatsen Oranjewoud en Oranjestein, en een bosweggetje aan de overkant van het zandpaadje eindigde bij Klein Jagtlust.⁴⁴

De hoofdonderwijzer van Oranjewoud had dus een zekere stand op te houden. Voor meester De Haan en zijn vrouw waren daarom de 750 gulden per jaar (vergelijkbaar met 9349,75 euro⁴⁵) die hij de eerste dertien jaar als hoofdonderwijzer verdiende, te weinig.⁴⁶ Maar daarin stonden ze niet alleen. In 1873 schreef jhr. mr. F.H. van Beyma thoe Kingma, schoolopziener van de Friese grietenij, in een 'Open adres' aan de Staten-Generaal dat 'de onderwijzers door lage traktementen niet in staat [zijn] om overeenkomstig de behoeften en eischen van hun stand te leven'.

Tien jaar later was die situatie nog steeds niet verbeterd.⁴⁷ Een collega en tijdgenoot van Ynze de Haan, Klaas Harts, zoon van een huis schilder, ergerde zich zo'n vijftig jaar na zijn aanstelling als onderwijzer nog steeds aan het lage salaris van onderwijzend personeel, omdat dat de onderwijzers onvoldoende in staat stelde gezag en vertrouwen van de leerlingen en hun ouders te winnen.⁴⁸ 'De tractementen van 7-800 gulden zijn vrijwel regel in alle plattelandsgemeenten van ons vaderland, vooral in hare kleinste plaatsjes,' schreef hij in een krantenartikel dat hij in 1933 opnam in *Boek mijner herinneringen*, zijn ongepubliceerde memoires. 'En de 184 Friese hoofden daarmee beloond

– de 1119 in geheel Nederland – zij zijn? Ook minimumlijders! Zij zelf kunnen als zij willen, als zij oprecht hun hart uitspreken en geen ijdele waan of onderdanige tevredenheid hun influistert, dat zij een onbekommerd leven moeten huichelen – zij zelf kunnen het getuigen, dat een jaarlijksch inkomen van 7-800 gulden plus “vrije woning en zoo mogelijk een tuin”, hen niet vrijwaart van het kampen met de brood-zorgen, vooral als het gezin vrij talrijk is. Zij moeten een groot huis meubileren, onderhouden; uit huishouding en persoonlijk voorkomen moet “stand” blijken.⁴⁹

Om zijn stand als hoofdonderwijzer in Oranjewoud te kunnen ophouden, gaf Setskes vader vanaf 1895 ook geschiedenisles op de avondnormaalschool in Heerenveen.⁵⁰ Waarschijnlijk vulde hij zijn inkomen nog extra aan door af en toe een leerling in huis te nemen, want volgens het gemeentearchief van Heerenveen trok op 24 januari 1890 de twaalfjarige Tjeerd Lettinga in het schoolhuis van Oranjewoud. Hij bleef daar tot 26 september 1891.⁵¹

Vanaf 1902 kreeg het gezin De Haan het beter, want toen ging het jaarsalaris van Ynze de Haan met 200 gulden omhoog. Vier jaar later verdiende hij 1000 gulden per jaar, en in 1914, zijn laatste jaar als hoofdonderwijzer in Oranjewoud, 1150 gulden.⁵² Dat lag ruim boven het gemiddelde belastbare inkomen van de inwoners van Oranjewoud, dat niet meer dan 400 gulden per jaar was, omgerekend, rond de 4500 euro. Veel was dat ook toen niet, als je bedenkt dat een pond koffie vlak voor de Eerste Wereldoorlog ongeveer 74 cent kostte (bijna 10 euro) en een pond spek en een pond plantenboter beide 50 cent, zo'n 5 euro.⁵³ Vaak was het inkomen nog lager. Een zekere Jan de Boer had in het hele jaar 1916 niet meer dan 25 gulden verdiend, omgerekend ongeveer 265 euro.⁵⁴

De salarissen van de meeste inwoners van Oranjewoud destijds verdwijnen helemaal in het niet als je ze vergelijkt met het vermogen van broer en zus Bieruma Oosting, de eigenaren van het landgoed Oranjestein. Zij hadden in 1914 een belastbaar inkomen van respectievelijk 30 000 gulden (rond 305 260 euro) en 58 000 gulden (ongeveer 590 160 euro) per jaar. Charles L.A.J. graaf Van Limburg Stirum, de toenmalige eigenaar van het landgoed Oranjewoud, moest in dat jaar over 25 450 gulden (258 960 euro) belasting betalen.⁵⁵